

По-перше, таким інститутом може виступити спеціалізований фонд фінансування сталого розвитку регіону, який гіпотетично повинен бути створений з метою реалізації інвестиційних проєктів у регіоні. Він повинен буде замінити неефективно функціонуючий на сьогодні бюджет розвитку та в змозі сприяти акумулюванню інвестиційної складової фінансової допомоги для реалізації соціально-економічних програм на регіональному рівні.

По-друге, важливо, аналізуючи позитивний досвід розвинених країн, впровадити в регіонах Агенції регіонального розвитку, бо саме там, де актуальною є активізація інвестиційної діяльності, подібні спеціалізовані агентства з розвитку створюються на національному, регіональному і навіть місцевому рівнях. Зусилля агенції сталого розвитку регіону повинні бути сконцентровані на виконанні ряду функцій, серед яких – функція програмування, інформаційно-маркетингова, функція моніторингу, експертизи і сертифікації сприяння в реалізації пріоритетних інвестиційних проєктів тощо.

Література.

1. Агентство регионального развития Автономной Республики Крым. [Электронный ресурс]. / Режим доступа: http://www.ard.crimea.ua/regional_development/strategies.
2. Стратегия экономического и социального развития Автономной Республики Крым на 2011–2020 годы. [Электронный ресурс]. / Режим доступа: <http://www.ark.gov.ua/blog/2010/12/15/strategiya-razvitiya-ark-obsuzhdaem-vmeste>.
3. Яременко О. Тенденції посткризового розвитку фінансових інститутів / О. Яременко // Економіка України. – 2010. – №4. – С. 88–95.

УДК 323.39(477)

Віктор Олещенко

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

В статті проаналізовано тенденції розвитку політичної еліти в Україні та її вплив на формування державної політики за сучасних умов.

Ключові слова: еліта, політична еліта, політико-управлінська еліта, державна політика, механізми впливу, політична система.

Безпосередньо владу здійснює вузьке коло осіб – меншість, яка керує і управляє більшістю, суспільством. Ще Конфуцій ділив суспільство на «благородних мужів» (правлячу еліту) і «низьких людей» (простих людей). Політична структура сучасного суспільства в Україні не набула достатньої суспільної підтримки, та знаходиться у процесі формування впливу на еволюцію соціально-політичних процесів.

Ціла низка соціокультурних зрушень, властивих для посткомуністичного суспільства, які узагаль-

нюються у понятті «транзитного соціуму», дає змогу вітчизняним дослідникам, а саме: Є. Бистрицькому, Є. Головаха, С. Макеєву та ін., і аналітикам з інших пострадянських країн: Н. Аїтову, Л. Іоніну, Ю. Качанову, Н. Козловій, Н. Смірновій, Н. Шматко та ін. визначити посткомуністичне суспільство як суспільство постсучасне.

Виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні пов'язане з іменами В. Липинського та Д. Донцова. На проблеми еліт звертали увагу такі вчені з української діаспори, як: І. Лисяк-Рудницький, Г. Грабович, Я. Пеленський. В Україні, починаючи з 90-х років, проблемою еліт, у тому чи іншому контексті, займалися такі сучасні науковці, як: О. Білий, Д. Видрін, С. Вовканич, Б. Гаврилишин, В. Голубь, О. Гринів, А. Колодій, І. Курас, Б. Кухта, О. Лазоренко, В. Лизанчук, В. Литвин, В. Малахов, М. Михальченко, А. Пахарев, М. Пірен, В. Потульницький, В. Танчер, М. Шульга, Б. Ярош.

В першу чергу в цих працях піднімаються проблеми щодо місця української еліти у формуванні нових взаємовідносин суспільства перехідного періоду, що розпочався з 90-х років. Однак багато проблем елітотворчого процесу в Україні все ще мало досліджені або ж дослідники й зовсім залишають їх поза увагою. Зокрема можна назвати такі: історія формування національних еліт; роль еліт в розвитку національної свідомості; еліти як об'єкт досліджень; елітарні прошарки в сучасному суспільстві; місце і роль політичної, військової, наукової, культурної, інтелектуальної та інших еліт в минулому й сучасному житті; поєднання у формуванні національних цінностей їхнього оновлення і збереження, вплив еліт на ці процеси.

Не зважаючи на те, що ще з часів античної філософії досліджувався вплив політичних еліт на розвиток суспільства, основні питання та ідеї не втрачають своєї актуальності і по відношенню до сучасних суспільно-політичних реалій. Нагальна потреба у політичних конструкціях особливо зростає у перехідні періоди людської історії.

В радянському просторі дослідження проблем еліти залишалися на периферії соціогуманітарних досліджень, представляючись в «негативному» забарвленні. Криза соціалістичної ідеї, розпад соціальної системи, в котрій панували її модерністські принципи, цінності та норми, трансформація масової свідомості знаменні не тільки «зняттям» заборони на тему еліти як «класового» утворення, а й визріванням потреби з боку гуманітарної думки заповнити певні прогалини в своєму дослідницькому арсеналі, що означає переосмислення теоретичного західноєвропейського спадку векторів та способу організації сучасних наукових досліджень.

Таким чином, завданням статті є: з'ясувати гносеологічний базис владної еліти та розуміння її практичної ролі й функцій в сучасному політологічному дискурсі

Політична історія, як і історія політичної думки, з давніх-давен дає нам приклади великого зацікавлення проблемами розвитку ідей та думок з приводу панування вибраних меншостей. Ще грецький філософ Геракліт (VI – V ст. до н. е.) вважав, що влада повинна належати меншості, кращим. Такий нерівномірний розподіл суспільства і є основним законом суспільного устрою, твердив він. Цей факт Геракліт пояснював тим, що «найкращі віддають перевагу одному з усього: вічну славу (всьому) тлінному. Маса ж набиває свій живіт, як худоба» [4, с. 24]. Трохи пізніше Сократ, займаючись суспільними проблемами, дійшов висновку про переважання інтелекту в особистому і суспільному житті.

© Олещенко В.Н., 2011.

Він теж не був великим прихильником рівності людей, над усе ставив аристократію духу і мудрості, а тому, зокрема, заперечував основний принцип демократії при прийнятті рішень – принцип більшості.

У більш довершеному варіанті ідею людської нерівності, вибраності кращих висловив Платон (V – IV ст. до н.е.). Свою соціально-політичну ієрархічну піраміду він побудував із трьох страт (верств). В його моделі ідеальної держави панує сувора ієрархія, що детермінується як природною нерівністю людей, так і соціальною необхідністю штучно підтримувати, наскільки це можливо, справедливість.

Елітарні ідеї античності найповніше відображені у творчості Томи Аквінського, зокрема в його праці «Про правління владик» (XIII ст.). Суспільний порядок, що був віддзеркаленням небесного, на його думку, визначав сувору ієрархію, де більшість людей повинна була займатися фізичною працею, а меншість – розумовою та управлінням тією більшістю. Найціннішою вважалась праця духовних владик народу – служителів Римо-Католицької Церкви. Аналізуючи форми державного правління, він засуджував демократичну владу як владу більшості, що призводить до тиранії. Найкращою владою, на його думку, була монархія, оскільки державний корабель найдовершеніше функціонує, коли він має керманіча – єдиного правителя, монарха. Монархічний лад є надійним гарантом порядку і єдності держави.

Через сто років, у середині XVIII ст., Ш. Монтеск'є у праці «Про дух законів» зазначав, що принципом аристократії є добродесність плюс поміркованість. В ідеалі дворянство є необхідним для монархії, бо в «монархії, де немає дворянства, монарх стає деспотом», – писав він [8, с. 236–240]. Влада в кожній країні, незалежно від характеру політичного ладу, здійснюється певною групою людей – елітою. Визначаючи місце політичної еліти в структурі влади, соціолог Г. Моска відзначав, що найважливішим критерієм формування політичного класу є спроможність, здатність до управління іншими людьми, тобто організаційна спроможність, а також матеріальна, моральна та інтелектуальна перевага [14, с. 187–198]. Сучасні теорії еліт різноманітні проте можна виділити ряд напрямів. Історично першою групою теорій еліт, стали концепції макіавеллістської школи (Моска, Парето, Міхельс, Гелбрейт, Дюверже, Липинський та ін.). Виникли вже в XX ст. ціннісні теорії еліт намагаються подолати слабкості теорій макіавеллістської школи. І хоча в ціннісних теоріях еліт головною конструктивною силою суспільства вважається еліта, все ж пом'якшуються позиції у ставленні до демократії, робиться спроба пристосувати теорію еліт до реалій сучасних демократичних держав. Оскільки в українському суспільстві ще тільки починає розгортатися процес політичного структурування населення, то немає підстав стверджувати про наявність повноцінної, самостійної політичної еліти. Якщо вона й існує, то є слабкою і має значно менші можливості формулювати та приймати державні рішення, ніж державна адміністративна еліта [5, с. 34].

Політичну еліту в Україні слід розглядати у загальноєвропейському і світовому контекстах, з урахуванням не лише сучасного стану, але й генетичних зв'язків попередніх епох та етапів і водночас як неповторне цілісне культурно-історичне явище [2, с. 89]. В Україні, як ніде, були і є тисячі геніальних, видатних людей, які славили нашу націю, народ, державу у найрізноманітніших сферах діяльності. Українське суспільство практично пережило чотири неоднозначні періоди формування і діяльності власної еліти загалом та політичної зокрема.

Перший період був найтривалішим – майже триста років (XIII–XVI ст.). Саме в цей час формувалася етнічна і конфесійна ідентичність українства, його еліта. Другий період також був досить великим – півтора століття з 1648 р. до кінця XVIII ст. Особливістю цього періоду зумовлена тим, що еліта вийшла фактично з козацтва, з молоді української демократії часів Хмельниччини. На цьому етапі польська еліта на певний час полишила Україну і вакуум, що виник, заповнила молода українська демократія. Третій період формування української еліти, у тому числі й політичної, був коротким – фактично близько вісімдесяти років – і закінчився крахом Гетьманщини (1718 р.) і УНР (1919 р.). Четвертий період починається з 1917 р. від народження так званої радянської еліти і закінчується в Україні фактично в 1991 р. Окремі вчені, зокрема А. Пахарев, поділяють його на три підетапи:

1917–1941 рр.: закінчуються винищенням української (як власне і всієї в СРСР) еліти в результаті сталінських репресій 30-х років та початку Другої світової війни; 1943–1953 рр. (тривав до початку так званої відлиги); 1955–1991 рр. (тривав до проголошення незалежності України) [2, с. 174].

Глибокий аналіз суті, особливостей кожного із зазначених періодів формування української еліти – окреме питання, але в контексті цієї статті варто сказати кілька слів, що характеризують особливості формування еліти саме з моменту революції 1917 р. Після цього у Росії (в Україні) з'явилося багато яскравих і не тільки комуністично заангажованих політиків. Серед них треба виокремити насамперед тих, хто справді був гідний називатися національним політиком не просто від народу, а своєю глибинною сутністю пов'язаний зі своїм народом. Загалом з 1917 р. у Росії зміна еліт відбувалася надто динамічно. У пореволюційні роки політичні еліти були більш романтичні, заполітизовані, ніж еліта сучасної України. Нині еліта стала більш прагматичною, однозначною. На перший погляд, прагматизм політичної еліти – не така вже й погана риса. Однак звернімо увагу на деякі особливості цього прагматизму. Багато політичних лідерів, особливо на найвищому рівні, і нині відчують, що треба робити, однак серед них надто мало тих, хто розуміє, як треба робити і вміє це робити. Нерідко для політичних лідерів досягнення влади є кінцевою метою і про те, як використати владу політичний лідер думає тоді, коли він вже її досяг. А це, у свою чергу, призводить до серйозних невдач, помилок, прорахунків. Винятковий інтерес у теоретико-практичному плані становить класифікація, визначення особливостей політичної еліти в сучасній Україні. Багато авторів, зокрема В. Полохало, доводять, що в сучасній Україні треба вести мову не про еліту, а про так звану псевдоеліту як явище, притаманне саме тоталітарним і неототалітарним суспільствам. З такою точкою зору важко не погодитися, оскільки фактично багатьох політиків у нашій країні не можна розглядати як носіїв певної інноваційної організаційної культури, яка, врешті, є головним елементом конкретних системних змін у суспільстві. Генеза партійно-парламентської еліти в Україні досить своєрідна. Фактично, вже в 1990 р., після виборів до Верховної Ради України XII скликання така еліта складалася з комуністів (85 %) і безпартійних (15 %). Через п'ять років (1996 р.) у Верховній Раді XIII скликання з 420 депутатів 259 вже представляли різні політичні партії, а в 1998 р. (Верховна Рада XIV скликання) партійно-парламентська еліта ще більше різнилася за партійною ознакою. Найчисленнішими в парламенті були представники Комуністичної партії України, Руху, Громади, НДП, Соціалістичної партії України [27].

Донедавна в нашій державі правлячою елітою була адміністративно-управлінська інтелігенція як джерело і засіб влади та науково-гуманітарна – як допоміжний персонал при обґрунтуванні доктрини соціалізму та ідеологічному забезпеченні влади адміністративно-управлінської еліти. Тобто у соціальному відношенні еліти в Україні поділялись на адміністративно-управлінську, наукову та військову. Таким чином, на думку провідних українських політологів, В. Андрущенко, Н. Горлача, до складу вітчизняної правлячої еліти належить два підкласи: 1) політики, які займають місця у вищих ешелонах влади на двох її рівнях – центральному та регіональному; 2) суб'єкти економіки і власники, співвласники, керівники, члени правління, інші відповідальні представники державних і нових економічних організацій, такі як: спільні підприємства, компанії, банки, фонди, асоціації, акціонерні товариства, недержавні та державні підприємства різних галузей [28]. Ці два підкласи взаємопов'язані. З одного боку, представники економічної еліти входять до складу усіх «гілок» і рівнів влади, з другого – політична еліта включена до управління економікою, до бізнесу. Тому, хоча різниця між політичною та економічною елітами зберігається, правомірно говорити про правлячу еліту як про єдиний правлячий клас суспільства.

Інститут соціології України спільно з соціологічною та маркетинговою службами «Соціс – Геллап» провели (у 2006 році) загальнонаціональні опитування щодо розуміння населенням суті еліти. Результати досліджень свідчать, що 44% опитуваних вважають елітою найбагатших людей, 42% – тих, хто обіймає високі посади. Лише 15% респондентів відносять до еліти найкращих, найздібніших, видатних у своїй галузі людей. Тобто нині еліту розуміють передовсім як правлячу верхівку, а не як інтелектуальну силу суспільства. Це деформоване сприйняття еліти, що є ознакою перехідного, нестабільного і морально нерозвиненого суспільства. Відомо, що в демократичному, стабільному, морально розвиненому суспільстві правляча еліта – це люди, які мають добру освіту, досить високу моральність та дотримуються законодавства [29].

Більш конкретно слово «еліта» у населення асоціюється, насамперед, із президентом (41%), міністрами (31%), народними депутатами (32%), бізнесменами (31%), керівниками банків (21%). Науковців асоціюють з елітою лише 12% опитаних. Були й такі, що віднесли до еліти лідерів злочинних угруповань – 14% респондентів, що немало, і ще більше тих, хто вважає елітою науковців [29].

Політичних лідерів сучасної України фактично можна поділити на два типи:

- «поступливий» лідер, тобто той, хто під відповідним тиском намагається зберегти раніше існуючу систему в країні, або лідер консервативного типу;
- «інверсійний» лідер, якого визнають і якому сприяють не так завдяки наявності у нього відповідних особистих заслуг, як внаслідок переслідування його владою чи через критику ним інших лідерів або політичних сил.

Жозеф де Местр, той, котрий написав про Росію знамениту фразу «кожен народ має уряд, на який заслужив», – зазначав, що влада може спиратися не так на бажання народу, як на його терпіння. Історія незалежної України – найкраще тому свідчення. Вітчизняні політики навчилися легко видавати терпіння виборців за вияв безмежної довіри, а суспільну апатію – за знак мовчазної згоди з будь-якими діями влади. Сьогодні найпотрібнішим для громадян України є озброєння їх прогресивною соціальною культурою. І найбільше, що

може зробити Справжня Українська еліта для свого народу, – виконати належно цю місію [6, с. 186].

Загалом можна виділити чотири типи представників сучасної політичної еліти за її виникненням:

1. представників старої формації, але з новим баченням проблем;
2. представників нової формації;
3. представників старої формації;
4. представників громадянського суспільства.

Правляча еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів:

1. Політична еліта, яка є частиною правлячої, виступає носієм владних функцій, її вплив на систему владних відносин визначається: співвідношенням сил усередині самої еліти, співвідношенням політичних сил у державі, формою політичного устрою, наявністю й гостротою політичних конфліктів. Політична еліта володіє непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, бере безпосередню участь у схваленні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї.

2. Бюрократична еліта охоплює представників управлінського апарату. Вони мають владні повноваження, впливають на виконання важливих державних функцій.

3. Комунікаційна та ідеологічна еліти – представники науки, культури, духовенства та засобів масової інформації [2, С. 278].

У ідеальному вигляді політичний клас повинен ототожнюватися з політичною елітою суспільства. Але насправді політичний (тобто правлячий) клас включає в себе не лише представників політичної еліти, а й фактично всіх, хто відноситься до управління суспільством. Аналіз біографій українських політиків цілком очікувано виявив ключову роль двох середовищ формування еліти: бізнес та держслужба. Так, вихідці з бізнесу складають 36,2%, а вихідці з держслужби – 22,7%. Ще 9,1% – це колишні керівники державних підприємств. Професійні політики, до яких відносимо людей з великим досвідом політичної боротьби та перебування на партійних посадах, складають 6%, представники сфери освіти та науки – 5,2%, по 4% представляють силові відомства та медіа. І тільки 2,8% представляють громадські організації та 1,4% експертне середовище [30].

Фактично, бізнес та державна служба і є джерелами української еліти. Основні риси цих середовищ можна чітко простежити в українській політиці. Від бізнесу – це безкомпромісна конкуренція або злиття в корпорації, від нерезформованої пострадянської держслужби – це формалізація, інтриги, відписки тощо. Причому обидва середовища характеризуються відмежованістю від народу.

В перспективі 5 років склад політичної еліти буде оновлений як кількісно, так і якісно. Значний відсоток пенсіонерів та майже пенсіонерів буде замінений особами молодшого віку. Це також означає появу людей з новим мисленням. Зокрема, можна прогнозувати зростання представників економічних та юридичних наук, і значне зменшення кількості інженерів. Також середовища бізнесу та держслужби будуть основними постачальниками політичної еліти впродовж наступних 5-8 років. Це означає, що зміна політичних облич не призведе до якісних змін в самій українській політиці. «Політику роблять головою, а не якими-небудь іншими частинами тіла чи душі, – писав М. Вебер. Політик повинен уміти поєднати ці ознаки, адже «сила політичної особистості», насамперед, означає, що вона має ці риси». Вебер також писав, що в політиків є два смертельні гріхи: перший – це відхід від суті справи, другий – безвідповідаль-

ність. Свідомість людей, яка має на меті збагачення та статусність, не може бути носієм ідей реформ та змін в інтересах народу [7, с. 234].

Статус претендента нової політичної еліти покладає на його претендентів певні обмеження. Безумовно, це повинні бути люди, які мають досить молодий політичний вік, відсутність різкого негативного сприйняття в суспільстві, а також певний багаж особистих успіхів і досягнень, який би дозволив говорити про них як про осіб, здатних до творення і досягнення поставлених цілей.

У науці побутує поширене визначення: політики живуть майбутніми виборами, державні діячі – майбутнім нації і держави. Моніторинг суспільних настроїв свідчить, що в нашій країні політичний процес більшою мірою зводиться до політиканства, ніж до політики. Міжкланові й міжпартійні негаразди все ще превалюють над державницькими підходами до вирішення політичних, соціально-економічних та ідеологічних проблем.

Для вдосконалення управління і керованості державою необхідно покращити підготовку та відбір правлячої еліти України, поставити його на науковий рівень, намагатися уникати негативних явищ у цьому процесі, запобігати появі випадкових осіб. Зараз більшість країн орієнтується на «меритократичний» підхід щодо добору кадрів, сутність якого полягає в ієрархічній побудові системи, доступ до якої мають лише перспективні кандидати на початку своєї кар'єри.

Необхідно досліджувати суспільні настрої в суспільстві і державі. Відносно суб'єктів, які відносяться до еліти, крім вимоги активної діяльності, слід пред'явити ще і вимогу відповідності високим етичним та інтелектуальним стандартам. Більшість успішних бізнесменів пішли у владу не для того, щоб захищати інтереси певних соціальних груп, суспільства, або держави, а для того, щоб захищати свої інтереси, а точніше – капітали. Придбавши статус соціально-відповідальних людей, вони часто виявлялися не в змозі керуватися в своїх діях таким поняттям, як національні інтереси.

З огляду на те, що в українському суспільстві лише починає розгортатися процес політичного структурування населення, тож характерною ознакою політичної еліти є її слабкість та значно менші можливості для прийняття та формування державних рішень, ніж у державної адміністративної еліти.

Перспективи подальших досліджень будуть пов'язані з визначенням механізму впливу громадянського суспільства на прийняття важливих політично-адміністративних рішень.

Література.

1. Абизов В. С, Кремень В.Г. Політичне рішення: механізм прийняття. – К., 1995.
2. Актуальні проблеми політики: 36. наук, праць. – Одеса, 2001. – Вип. 10-11.
3. Аристотель. «Политика. Афинская полития». Серия: «Из классического наследия». М, Мысль, 1997, с. 271 – 343.
4. Асмус В.Ф. История античной философии. – М., 1965. – С. 24
5. Багмет М. О. Формування політичної нації як засіб консолідації сучасного українського суспільства / М. О. Багмет, М. С. Иванов // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ТОВ УВПК «Ексоб», 2006. – Т. 2. – С. 57–69.
6. Васильева Л. Н. Теория элит (синергетический подход) / Л. Н. Васильева // Общественные науки и современность. – 2005. – № 4.
7. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ. Основи., 1994.
8. Гоббс Томас. *Избранные произведения: В 2-х т. – М, 1964 -Т. 1.- С. 354*
9. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації: Автореф. дис. канд. політ. наук / С. Г. Денисюк / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 20 с.
10. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 2005. – 197 с.
11. Зернецька О. В. Нова еліта ХХІ століття – медіакратія // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. / О. В. Зернецька – К. : ТОВ УВПК «Екс об», 2006. – Т. 1. – С. 47–55.
12. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації / Є.К. Бистрицький, С.В. Пролєєв, Р.В. Кобець, Р.В. Зимовець – К.:»Альтерпрес», 2003. – 192 с.
13. Кремень В.Г. Політологія. Підручник // За загальною редакцією проф. Кремень В.Г. проф. Горлача М.І. – Харків «Єдинорог», 2001. – 186 с.
14. Моска Г. Правящий класс// Социс. 1994. № 10. С. 187 – 198
15. Опалько Ю. В. Розвиток історичної свідомості українського суспільства як завдання національної еліти / Ю. В. Опалько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ТОВ УВПК «Ексоб», 2006. – Т. 2. – С. 533–543.
16. Основи політології: Курс лекцій. /За ред. Б. Кухти – К., 2002 – Ч. 1. – С. 236
17. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства / М. Пірен // Універсум. – 2000. – № 3–4. – С. 42–43.
18. Полохало В. Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні // Демократія в Україні. Минуле і майбутнє. – К., 1993.
19. Правляча еліта сучасної України: соціологічний портрет / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко та ін. // Вісник НАН України. – 1998. – № 7 – 8. – С. 33 – 55.
20. Попович М. В. Еліта як соціальний феномен / М. В. Попович // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй.— К. : ТОВ УВПК «Ексоб», 2006. – Т. 1. – С. 9–12.
21. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 278 с.
22. Суспільна трансформація і державне управління: Політично-правові детермінанти. – К.: Видавн. дім Ін Юре, 2003. – 496 с.
23. Соколов В. В. *Средневековая философия.* – М., 1979. – С. 91.
24. 16. Реале Джованни, Антисери Дарно. *Западная философия от истоков до наших дней.* – СПб., 1994. – Т. 2. *Средневековье.* – С. 146.
25. Яремчук В. Д. Українська еліта та проблема консолідації української нації / В. Д. Яремчук // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ТОВ УВПК «Ексоб», 2006. – Т. 2. – С. 437–449.
26. Туркевич О. Роль еліти в консолідації політичних партій в Україні / О. Туркевич // Українська національна ідея: реалії та перспективи : науковий збірник. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – С. 19–27.
27. <http://www.ufacom.ru>
28. www.otherside.com.
29. <http://www.elections.ukrinform.com>.
30. http://inforotor.ru/id/companies/sotsisgallup_kompanija.
31. <http://ist.osp-ua.info/index.php>.